

УДК 342.28

Л.М. ГРИШКО, Харківський національний університет внутрішніх справ

ІСТОРІЯ ПОЛІТИКО-ПРАВОВОГО РОЗВИТКУ МОНАРХІЙ АРАБСЬКОГО СХОДУ

Ключові слова: монархії Арабського Сходу, халіф, династичний принцип, модернізація, уряд, законодавчий (законорачий) орган, судочинство

Протягом останніх десятиліть чимало країн Арабського Сходу стрімко увірвалися до когорти провідних держав світу як за рівнем соціально-економічного розвитку, так і за впливом на геополітичні процеси в усьому світі. То ж не дивно, що історія арабського світу як значної частини світового співтовариства привертає певну увагу. Зокрема, історію монархій Арабського Сходу (далі – МАС) досліджували Л. Васильєв, Б. Заходер, Х. Кеннеді, А. Попов, Д. Сурдель, Ж. Сурдель, І. Фільштинський, Д. Уінтл, Н. Хома, З. Черніловський та ін. Проте комплексний аналіз державного ладу згаданих країн, особливо в аспекті процесів модернізації, що відбулися в них на зламі тисячоліть, досі не проводився.

На сьогодні Україна належить до категорії так званих транзитивних держав, тобто тих, що перебувають на етапі переходу від авторитаризму до демократії. За даних умов дослідження історії політико-правового розвитку МАС надасть змогу пояснити окремі сучасні процеси, іменовані як «модернізація», спрогнозувати їх наслідки, а також передбачити перспективи подальшого розвитку транзитивних держав. Досвід МАС у даній сфері, попри всі національно-культурні, історико-правові та геополітичні особливості цих країн, може бути корисним для здійснення політико-правових реформ в Україні. Означені фактори зумовлюють актуальність теми даної статті, її теоретичне і практичне значення для державного будівництва в Україні. Тому метою роботи є з'ясування особливостей та основних етапів політико-правового розвитку МАС в аспекті модернізації.

Слід звернути увагу, що одним із основних питань сходознавства була спроба визначити момент дихотомії Сходу та Заходу. Розповсюджена позиція, що розділенню двох цивілізацій слугувало виникнення античного суспільства, яке спиралася на приватну власність та на слабку централізовану владу і досить сильне самоуправління общини або поліса [1, с.15]. Європа, що виводила еволюційні закономірності із власної історії, де зміна цивілізаційних епох – грецької, християнської, капіталістичної – проходила шляхом розкладу наступними попередніх. Попередні цивілізації відігравали формуючу роль для становлення наступних, у яких, однак, основи існування, логіка функціонування, ціннісні орієнтири ставали зовсім іншими. Проте, ісламська цивілізація зберегла незмінними релігійне сакральне ядро та всю систему ідей і цінностей [2, с.14].

Період появи протодержав (V ст до н.е. – VI ст. н.е.). Вже у I тис. до н.е. у різних куточках півострова починають складатися давньоарабські держави – Мінейське (до 650 р. до н.е.), Сабейське (біля 750–115 рр. до н.е.), Хім'ярське царства (біля 25 р. до н.е. – 577 р. н.е.). У VI–II ст. до н.е. на півночі Аравії виникають рабовласницькі держави (Набатейське царство, що стало в 106 р. н.е. римською провінцією, та ін.). Розвиток караванної торгівлі між Південною Аравією та державами середземноморського узбережжя сприяв розвитку таких центрів, Макораба (Мекка) та Ястриб (Медіна) [3, с.302].

У II–V ст.ст. на півострові отримують поширення іудаїзм та християнство. На узбережжі Перської затоки і Червоного моря, а також у Хіджазі, Наджрані та Йемені виникають релігійні громади християн та іудеїв. Наприкінці V ст. н.е. у Неджді сформувався союз арабських племен на чолі з племенем Кінда. У подальшому його вплив поширився на ряд сусідніх областей, включаючи Хадрамаут і східні райони Аравії. Після розпаду союзу (529 р. н.е.) найважливішим політичним центром Аравії стала Мекка, де в 570 р. н.е. народився пророк Мухаммед [3, с.302].

Отже, цей період характеризується племінно-общинним укладом життя та появою перших протодержав.

Період Халіфату (перша половина VII ст. – до XIII ст.). Арабський Халіфат – теократична середньовічна держава, яка виникла на базі раннього внутрішньо-арабського державного утворення, створеного Пророком Мухамедом, після його переселення (хіджра) у 622 р. з Мекки до Ятриба (Медина), де розпочинається політична роль нового глави держави [4, с.29].

Так, Мухаммад став верховним правителем і отримав статус Халіфа (араб. «правонаступник», «замісник»). В сунітському ісламі – халіф, глава мусульманської общини, який заміщає Пророка в питаннях дотримання та реалізації законів передбачених Кораном та Сунною. Халіфат – мусульманська держава, що існувала при «праведних халіфах» (Абу Бакрі (632–634), Омарі, Османі та Алі) з 632 по 661 р., при Омеядах (661–750), Аббасидах (750–1258), а також в Андалусії (Омеядський халіфат 756–1031).

Система суспільних взаємовідносин в Халіфаті починає ґрунтуватися на *єдності віри*, звідки в подальшому з'являється принцип ісламської єдності, єдності ісламської умми. Релігія давала не просто санкцію, а й право на владу, а влада не просто спиралася на релігію, а ще й була формою впливу останньої на людей. Устав ісламської общини, відомий як конституція Медини, є раннім політико-правовим документом ісламу, по суті, першим законодавчим актом. За даним документом Мухаммад, будучи релігійним главою ісламської умми, в той же час був її політичною главою. В даному документі поривалося з племінним минулим. Лояльність по відношенню до племен було замінено лояльністю до умми [4, с.236].

У цей період *починає формуватися порядок престолонаслідування*. Проте, лише спочатку, після смерті Мухаммада, посада халіфа була виборною, але певної процедури обрання халіфа не існувало. Перша зміна халіфа відбувалася шляхом консультувань найбільш впливових сподвижників Пророка. Вибір зупинився на одному із муджахидів – Абу Бекрі [1, с.272]. Після Абу Бакра Халіфат очолив *Омар (634–644)*, призначений Абу Бакром, який тим самим позбавив общину вибору.

Наступні праведні халіфи *Осман (644–656)* та *Алі (656–660)* обиралися шурою (радою) найстаріших супутників Мухаммеда зі свого оточення. Загалом, в період Халіфату передача влади відбувається не за принципом поважності найстаршого роду, як це було раніше – до Халіфату, а в рамках династії, якій надано перевагу [4, с.145].

Муравія – перший омеядський халіф (661–680), який змінив принцип виборності халіфа *принципом династичного* наслідування верховної влади, примусивши завчасно принести присягу своєму сину-спадкоємцю [4, с.46].

Як відзначає Л.Р. Сюкіяйнен, з середини VIII ст., коли в Халіфаті почали з'являтися основні школи ісламського права, настав новий етап формування ісламсько-правової науки – період кодифікації та імаматів – засновників толків (мазгабів), що тривав близько двох з половиною століть та став «золотим століттям» в розвитку ісламського права [5, с.66]. Таким чином, розвиток суспільного ладу відбувався під впливом ісламу. Проте, інституційна основа Корану, щодо органів державної влади була досить слабкою і напрацьовувалася з урахуванням діяльності Пророка та власне традицій управління доісламської Аравії.

На початку аббасидської епохи поступово ускладнюється державний механізм. Так, з'явилася посада вазира, тоді як Омеяди її не знали. Тільки у X ст. встановлюється певний порядок і вазир починає діяти як реальний глава уряду, відповідальний за здійснювану ним політику [4, с.256, 258].

Однією з гарантій додержання положень Корану та Сунни стало мусульманське правосуддя. Перші чотири наступника Пророка на посту глави мусульманської держави, як і Мухаммад, зосереджували у своїх руках верховну судову владу, яка вважалася однією з найважливіших прерогатив правителя.

Слід мати на увазі, що після приходу до влади Аббасидів надзвичайно велику вагу в халіфаті набула посада верховного судді, який за дорученням правителя підбирав і призначав суддів, контролював їх діяльність та екзамінував їх на знання мусульманського права перед вступом на посаду. Мусульманський судовий устрій відрізнявся простотою. Суддя розгля-

дав справи всіх категорій. Ієрархії судів не було. Суд здійснювався в рамках вимог і на основі загальновизнаних принципів ісламу. Основними принципами були одноособове рішення спорів та неприривність судового процесу [6, с.209].

Повністю незалежним у функціонуванні від судового апарату була адміністративна та фінансова організація, забезпечено корпусом секретарів та відомств, або диванами, кількість яких значно виросла протягом перших двох століть аббасидського режиму [4, с.253].

Зникнення халіфату Аббасидів відзначило кінець цілої ери, що символізувало припинення існування єдиної мусульманської держави під владою одного правителя.

В 935 р. халіф позбавляється світської влади, яка перейшла в руки еміра. Земельні володіння було конфісковано, що означало остаточну ліквідацію Арабського халіфату. Однак у нього скоро з'явився правонаступник – *Оманська імперія* [7, с.71].

Після розпаду халіфату Аравія тривалий час не мала єдиної державної організації, проте інститути, що виникли в період халіфату продовжували діяти, але вже на розрізних територіях.

Передмодернізаційний період (XIV – до XX ст.) (початок протекторату та початок формування нинішніх династій).

На рубежі XVI–XVII ст.ст. Центральна та Східна Аравія нарешті одержала фактичну незалежність від турків, хоча намісники Багдаду та Басри до кінця XVII ст. продовжували здійснювати вплив на хід подій в Ель-Хасі та Неджді.

Початок XVI ст. вважають переломним періодом в історії Східної Аравії. Саме тоді на південному узбережжі Перської затоки в якості колонізаторів з'явилися європейці. В 1541 р. Бахрейн був захоплений Португалією, яка зберегла контроль над островом до 1602 р., коли персам вдалося витіснити португальців. З цього часу острів переходив з рук в руки персів та арабів. З 1820 р. над територією сучасних Об'єднаних Арабських Еміратів (далі – ОАЕ) свій контроль стали встановлювати англійці, які уклали ряд угод з урядами князівств узбережжя Персидської та Оманської

заток. Території Бахрейну, Катару та ОАЕ до проголошення незалежності ОАЕ були об'єднані та знаходилися під протекторатом Великобританії з 1892 р. Майже все XIX століття англійцям вдавалося зберігати контроль за регіоном Перської затоки.

На початку XVIII ст. Аравійський півострів не мав єдиної державної організації. Його населення як бедуїни степів, так і осілі землевласники оазисів розпадалось на багато племен. Майже в кожному поселенні був свій наслідний правитель. Структура феодального суспільства Аравії була досить складною. Влада над кочовими племенами належала шейхам. В окремих племенах шейхи ще обиралися, але в переважній більшості вже стали спадкоємними правителями. Класові відносини феодального суспільства перепліталися в Аравії з патріархально-родовими відносинами.

Саме в цей період починають закріплювати своє становище нині правлячі династії. Рід Аль Саудів походженням із племінної конфедерації анайза, яка контролювала Північну Аравію та частину Неджду. До анайзської конфедерації належить і рід Аль Сабахів, що відкочували у складі частини племені Бені Утейба в Кувейт, де поклали початок правлячій династії. З плем'ям Бені Утейба пов'язана і родина Аль Халіфів, рід якої був змушений переселитися із Кувейту на півострів Катар у район Зубари, звідки вподальшому переселився на Бахрейн. Сліди династії Аль Тані, що править в Катарі, теж ведуть до Неджду, що перекочувало на півострів Катар ще в кінці XVII ст., розселившись поблизу Дохи [8, с.130, 136].

Кувейтська династія Аль Сабахів веде генеалогію від Сабана I, який правив у 1752–1756 рр. Арабські та британські дослідники вказують на те, що Аль Сабани мають не тільки спільне племінне коріння в Неджді (племінні конфедерація анайза) з династією Аль Саудів. Династія Аль Сабахів відзначалася багатьма достойними правителями. Однак особливою повагою користувався саме Мубарак I (правив в 1896–1915 рр.). До конституції 1962 р. було введено положення, що спадкова влада в державі передається нащадкам Мубарак Ібн Сабаха (ст.4). Формально будь-який нащадок чоловічої статі може стати еміром,

проте, цей пост практично тримається в руках сімейних гілок – Джабера II (правив в 1915–1917 рр.) та Саліма I (правив у 1917–1921 рр.), між якими йде постійна конкуренція [8, с.134].

Султан Кабус Ібн Саїд Аль Саїд – восьмий правитель Оману в династії Аль Бу Саїдів, початок якої поклад імам Ахмед Ібн Саїд у 1744 р. Так що за тривалістю правління вона поступається тільки Саудитам [8, с.138].

У цей період, у зв'язку з формуванням ісламсько-правової доктрини роль судів в державному механізмі поступово змінилася, що пов'язано з обмеженням свободи суддівського покладання на власний розсуд рамками певної школи ісламського права [7, с.123].

Судова система, що склалася в Середньовіччі, з характерним для неї дуалізмом судів (каді та цивільних судових органів), до другої половини XIX ст. збереглася в більшості мусульманських країн [6, с.210]. Світські судові органи стояли над ісламськими судами, обмежуючи їх юрисдикцію та знижуючи роль в діяльності ісламської держави. Причинами цього було те, що до їх компетенції не входив розгляд шлюбно-сімейних справ немусульман, які для розгляду даних спорів зверталися в суди персонального права. Було також вилучено зі сфери їх діяльності, починаючи з XVI ст., торговельні спори, за умови, якщо хоча б одна сторона в спорі була іноземною (іноземні купці). Такі спори за нормами європейського права підлягали розгляду спеціальними консульськими судами [7, с.124].

У передмодернізаційний період з'являється урядовий апарат, що виникає на основі племенної традиції та мало чим відрізняється від інститутів «консультативного правління» [9, с.87].

Модернізаційний період (поч. XX ст. і до сьогодні). Новим етапом розвитку ісламської концепції держави вважається XIX ст. Цей період відзначився зменшенням ролі колонізаторів у регіоні та здобуттям незалежності МАС. Конституціоналізація монархічних режимів, за винятком Саудівської Аравії, пройшла у період глибокого колоніального перелому та повалення східної деспотії. Їх виникнення та стійкість мають пояснення як у сфері соціально-економічних та суспільних відносин, та і в історичній специфіці розвит-

ку, в результаті якої впливові династії змогли зміцнити свою державно-політичну роль, почавши домінувати ще у феодальному суспільстві з яскраво вираженими родоплемінними структурами, і утрималися при владі у період модернізації [8, с.129].

Держава Королівство Саудівська Аравія (далі – КСА) була заснована у 1932 р. королем Абдул Азізом. Після його смерті в 1953 р. правлять один за одним його сини. Монополія на владу дозволила декільком поколінням правителів династії Саудитів протягом XX ст. зосередити свої зусилля на модернізації країни та закріплення її лідируючої ролі в регіоні.

3 вересня 1971 р. оголосив про свою незалежність Катар. Вже в грудні цього ж року шість князівств колишнього Договірного Оману проголосило створення суверенної федеративної держави – ОАЕ. В лютому 1972 р. до ОАЕ приєднався емірат Рас-ель-Хайма.

В 1921–1946 під британським управлінням існував окремий емірат Трансйорданія, яка у 1946 р. стала незалежним королівством під назвою Хашимітське Королівство Трансйорданія. У 1928 р. прийнято першу конституцію Трансйорданії, а вже у 1947 р. прийнято Конституцію Йорданії, що закріпила політичну незалежність держави. Вже нині діючою конституцією 1952 р. встановлено конституційну форму правління, розширено повноваження парламенту, обмеживши повноваження короля.

Окрім того, в період модернізації з'являється уряд в таких еміратах як Рас-ель-Хайма, Шарджа, Оман. Він тільки зовні відрізнявся від традиційних радників: по суті ж він являв собою модернізований інститут радників [9, с.83]. З'являються також і більш розвинені урядові апарати – уряд, діяльність якого регулюється законодавством. Це Рада міністрів у Саудівській Аравії та рада з питань управління (1956–1970 рр.) та Державна рада (1970–1971 рр.), що діяли у Бахрейні. Наприклад, у Саудівській Аравії його компетенція та повноваження зафіксовано в державно-правовому акті – Законі про раду міністрів 1958 р. Володіючи певними юридичними правами, ці органи більш самостійні, ніж виконавчі органи «першого покоління». Однак вони є не тільки інструментом управління, але й орга-

нами законодавчої влади, хоча підпорядковані монарху і тому урядами у звичайному розумінні їх не можна назвати [9, с.83, 87, 88].

Перший кабінет міністрів Кувейту, сформований у січні 1962 р. після набуття незалежності держави, в переважній більшості складався із представників сім'ї ас-Сабах (12 із 15 міністрів). Правові акти Оману з'явилися одночасно зі створенням уряду в 1970 р., після вступу на престол Кабуса Бен Саїда.

Слід відзначити, що в більшості МАС процес інституціоналізації уряду відбувався паралельно з відокремленням посад глави держави та глави уряду (Йорданія, Кувейт, Катар та ін.).

У цей період з'являється загальнодержавний представницький орган. У другій половині ХХ ст. монархії можна розділити на дві групи в залежності від наявності представницької установи. Так у цей період до держав, де представницькі органи не існували, можна віднести ОАЕ (включаючи емірати, що входять в них), Оман, Катар та Саудівська Аравія. Зокрема, в ОАЕ закони приймалися особисто правителями з дотриманням процедури консультацій [9, с.100]. У Йорданії перший орган парламентського типу – Законодавча рада – виник згідно з конституцією 1928 р. При цьому монарх володів правом абсолютного вето і міністри відповідали лише перед монархом. Принцип парламентської відповідальності уряду та відкладального вето одержали закріплення в чинній конституції 1952 р. [9, с.117, 118]. У Бахреїні за конституцією 1973 р. було засновано Національні збори, які було розпущено менш ніж за два роки. Наступний представницький орган було створено лише у 1992 р., який призначався еміром та володів виключно консультативними повноваженнями. За конституцією 2002 р. парламент став виборним.

У Катарі та ОАЕ в системі центральних органів існували консультативні установи, котрі, за загальним правилом, були учасником законодавчого процесу. Хоча монарх обох держав і залишався одноособовим главою законодавчої влади, але наявність такого органу внесла свою специфіку в його правове становище [9, с.103].

Перша тимчасова конституція ОАЕ була прийнята в 1970 р., потім у 1972 до неї було внесено поправки. Перша тимчасова Конституція Катару була прийнята у 1970 р. на перехідний період до прийняття постійної, після чого у 1972 р. до неї було внесено поправки. У 1999 р. Декретом Еміра № 11 було створено конституційний комітет для розробки постійного закону. У 2002 р. Емір затвердив проект нової Конституції, яка потім була затверджена загальнонаціональним референдумом у 2003 р. [9, с.108].

Сьогодні у більшості МАС переважає змішаний спосіб формування законорадчих (законодавчих) органів – одна частина ради або палата відповідно, формується шляхом прямого та таємного голосування, а інша палата чи частина призначається монархом.

Щодо судової влади, то до прийняття першої тимчасової Конституції 1970 р. в Катарі не існувало чіткого розмежування виконавчої і судової влади, багато судових справ вирішувалися безпосередньо Еміром. Конституція проголосила, що судді незалежні при здійсненні своїх повноважень і ніхто не повинен втручатися у здійснення правосуддя. Взагалі, судова влада згідно з чинними конституціями МАС виступає як самостійна гілка влади. Загалом, сьогодні класичне ісламське право доповнюється елементами, що перейняті з інших правових систем [7, с.212].

Проведене дослідження дає підстави для висновку, що історія політико-правового розвитку монархій Арабського Сходу складається з чотирьох етапів (періодів):

1. Період протодержав (до поч. VI ст. н.е.) характеризується племінно-общинним укладом життя та появою перших протодержав.

2. У період халіфату та його занепаду (перша половина VII ст. – до XIV ст.) формується принцип ісламської єдності, єдності ісламської умми; закладаються основи порядку престолонаслідування; ускладнюється державний механізм; формується судова система. Проте єдність мусульманської умми на основі ісламу не знищила племінні (родинні) та кланові зв'язки.

3. У передмодернізаційний період (XIV–XIX ст.) з'являється урядовий апарат. Конкретизується династичний принцип; влада

передається не просто в рамках будь-якої родини, що одержала ту чи іншу перевагу, а вже в межах конкретної сім'ї й на конкретній території.

4. Період модернізації (поч. ХХ ст. і до сьогодні) характеризується здобуттям незалежності; прийняттям та оновленням конституцій; конституційної персоніфікації династій на відповідних територіях; відокремленням судової влади від влади монарха; створення перших урядів та нормативно-правове регулювання статусу органів державної влади та ін.

ЛІТЕРАТУРА

1. Васильев Л. С. История Востока : в 2 т. Т. 1 : учебник / Л. С. Васильев. – 5-е изд., стер. – М. : Высш. шк., 2008. – 512 с.

2. Гура В. К. Про деякі аспекти дослідження проблеми глобального розвитку / В. К. Гура // Соціокультурне середовище країн Азії і Африки в глобалізаційних потоках сучасності: міжвоєнним та залученням : матер. Міжвід. наук.-теорет. конф. – К. : Ін-т світової економіки і міжн. відносн. НАН України. 2006. – С. 4–15.

3. Конституції зарубіжних країн : навч. посіб. / авт.-упоряд.: В. О. Сербогін, Ю. М. Коломієць, О. В. Марцеляк та ін. ; за заг. ред. В. О. Сербогіна. – Х. : Вид-во «ФІНН», 2009. – 664 с.

4. Сурдель Д. Цивилизация классического ислама / Д. Сурдель, Ж. Сурдель ; пер. с фр. В. Бабинцева. – Екатеринбург : У-Фактория, 2006. – 544 с.

5. Сюкияйнен Л. Р. Мусульманское право: Вопросы теории и практики / Л. Р. Сюкияйнен. – М. : Наука, 1986. – 254 с.

6. Бехруз Х. Введение в сравнительное правоведение : учеб. пособие. – О. : Юрид. л-ра, 2002. – 328 с.

7. Бехруз Х. Исламские традиции права : сб. науч. трудов / Хашматула Бехруз. – О. : Юрид. л-ра, 2006. – 293 с.

8. Александров И. А. Монархии Персидского залива: этап модернизации : монография / И. А. Александров. – М. : Изд-во «Дело и Сервис», 2000. – 544 с.

9. Каминский С. А. Институт монархии в странах Арабского Востока / С. А. Каминский. – М. : Наука, 1981. – 152 с.

Гришко Л. М. Історія політико-правового розвитку монархій Арабського Сходу / Л. М. Гришко // Форум права. – 2012. – № 4. – С. 267–272 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://arhive.nbuv.gov.ua/e-journals/FP/2012-4/12glmtac.pdf>

Досліджено політико-правовий розвиток монархій Арабського Сходу. Наголошено, що дане дослідження здійснюється в аспекті модернізації, як важливого напрямку політико-правових перетворень в монархиях Арабського Сходу. Розкрито еволюцію та становлення вищих органів державної влади та еволюцію династичного принципу, який застосовується до сьогодні в порядку престолонаслідуванні.

Гришко Л.М. Политико-правовое развитие монархий Арабского Востока

Исследовано политико-правовое развитие монархий Арабского Востока. Отмечено, что данное исследование осуществляется в аспекте модернизации, как важного направления политико-правовых преобразований в монархиях Арабского Востока. Раскрыта эволюция и становление высших органов государственной власти, также раскрыта эволюция династического принципа, который применяется до сих пор в порядке престолонаследия.

Gryshko L.M. The History of Political and Legal Development of Monarchies the Arab East

The political and legal development the monarchies of Arabian East examines. The author emphasizes that this study is carried out in terms of modernization, as important in the political and legal changes in the monarchies of Arabian East. The article reveals the evolution and formation of higher authorities. Furthermore, the author reveals the evolution of dynastic principle which applies to today's order of succession.